

Sociologická reflexe evropské integrace

Lukáš Novotný¹

Katedra politologie a filozofie, FF UJEP, Ústí nad Labem

Sociology of European Integration. European integration is increasingly becoming a subject of sociological researches and scientific studies. This study is based on default premise, that the EU's influence on societies and policy in each member country increases more and more. The competence of the EU institutions is growing in individual EU policies, and in addition we can see a certain pressure on (not often undefined) „Europeanism“ even on the civil level. The main question of this study therefore is: does the contemporary sociology reflect this new situation enough and does the sociology of European integration already exist? What are the key questions and problems that are discussed? What theoretical perspectives and methodological procedures are applied here and who are the main representants and theorists of this sociology of the European integration? The answers are searched here with taking account of the macro- and micro-sociological approaches, especially in the matters of the scope and of theoretical and methodological paradigms, strong institutionalization and literary base and uniform disciplinary self-definition. Sociológia 2016, Vol. 48 (No. 2: 119-138)

Key words: *European integration; European Union; sociology; decision making; european identity; society*

Úvod

Evropský integrační proces je jedním z nejvíce sledovaných témat současných sociálních věd. V první řadě se jím zabývá politologie a právní vědy, z jiných perspektiv se jeho současnému stavu, ale i různým vývojovým etapám, pak věnují také ekonomické disciplíny. Co se týče sociologie, tak ta se dlouhá léta stavěla vůči evropské integraci poněkud macešsky a zajímala se o ni jen okrajově. To se dalo částečně pochopit a vysvětlit tím, že Evropská společnost byla první desetiletí skutečně výlučně hospodářsky orientovaná a snažila se formovat jednotlivé společnosti v členských státech jen minimálně. Pokud hovoříme o narůstajícím zájmu sociologie o tematiku evropské integrace, pak je to zřejmé zejména od 90. let minulého století, kdy evropská integrace vstupuje výrazně silněji do každodenního života občanů, kdy se například vedou debaty o „evropském občanství“, kdy se zavádí jednotný vnitřní trh, kdy se také dokonce objevily myšlenky o společné hymně nebo o společném unijním prezidentovi. To totiž nemá vliv jen na státoprávní uspořádání státu a na jeho suverenitu, nýbrž také na sebedefinici a vzájemné vnímání občanů jednotlivých členských zemí. Objevuje se tím tedy zajímavý rozměr pro sociologický pohled a pro sociologickou teorii.

Tato studie vychází z premisy, že je zřejmý stále větší vliv EU na společnosti a politiku v jednotlivých členských zemích. Navyšují se pravomoci

¹ Korespondence: Mgr. Lukáš Novotný, M.A., Dr.phil., Filozofická fakulta UJEP, Katedra politologie a filozofie, Pasteurova 13, 400 96 Ústí nad Labem, Česká republika. E-mail: lukas.novotny@ujep.cz

unijních institucí v jednotlivých politikách, pozorujeme navíc i na občanské úrovni jistý tlak na (často nijak blíže nedefinované) „evropanství“. Ústřední otázka této studie tak zní: reflektuje dnešní sociologie dostatečně tuto novou situaci a existuje tedy již sociologie evropské integrace? Nabízejí se pak také další otázky: jaké jsou stěžejní otázky a problémy, kterým se současní sociologové v této oblasti věnují? Jaké teoretické perspektivy a jaké metodologické postupy se zde uplatňují a kdo jsou hlavními reprezentanty a teoretiky této sociologie evropské integrace?

Do značné míry průkopnický se k této problematice postavili sociální vědci v Německu, kde na počátku 90. let vzniklo několik významných prací (Bach 1992, Lepsius 1991, Roose 2013), které však ještě zůstaly stranou zájmu sociologických debat. V Německu byl tento zvýšený zájem o tematiku evropské integrace i v sociologii pochopitelný i proto, že samo opětovné sjednocení Německa v roce 1990 bylo možné politicky provést vedle nezbytného souhlasu světových velmocí také právě s odkazem na evropeizaci tohoto zvětšeného státu. Proměna v celé Evropě nastala až teprve s příchodem nového milénia a jistě zde svou důležitou roli sehrávalo další postupování evropského integračního procesu (ve smyslu tzv. *spill over* efektu), které právě začalo silněji formovat politiku a společnosti členských zemí. (Bernhard 2011) Tento zájem sociologů se v první řadě projevil samozřejmě zejména ve vzniku několika zásadních studií a monografií, které rozebíraly právě jednotlivé aspekty integračního procesu, ovšem vznikaly také studie k volbám do Evropského parlamentu nebo třeba k reprezentaci a prosazování zájmu občanů v unijních institucích. (Eichener 1994; Mégie 2014) Těchto odborných studií postupně přibývalo, a tak se objevila aspirace některých autorů na vznik samostatné oborové sociologie evropské integrace. Tak například Trenz (2006) nebo také Gaxie (2011) diskutují ve svých pracích, jak tematicky i metodologicky ukotvit tuto novou specializovanou sociologii. Podobně pak vysvětlují např. Immerfall (2006) nebo Favell (2011), jaké že jsou stěžejní výzkumné otázky a problémy sociologie evropské integrace. V roce 2008 přispěl Maurizio Bach svou studií též výrazně k profilaci politické sociologie evropské integrace. V německy hovořícím prostředí, které můžeme považovat za silný zdroj studií k sociologii evropské integrace, pak napomáhají k etablování této sociologie také Eigmüller a Mau (2010), čímž poskytují zajímavý pohled na různé perspektivy tohoto výzkumného odvětví. (Viz též Offe 2001) V anglofonním prostoru se tou dobou též objevuje řada významných studií (Favell – Guiraudon 2009; Mégie 2014; Flockhart; Vidmar-Horvat 2012; Zimmermann – Favell 2011; Monforte 2014; Thornhill 2012), podobně jako i jinde (na Slovensku mimojiné z poslední doby Mišík 2015 a Makarovič – Rek 2014). Stranou však nelze nechat ani studie autorů z ostatních zemí. (Vargovcikova 2015)

V rámci této studie budou nejprve představeny přední práce sociologie evropské integrace, rozdělené na makrosociologický a mikrosociologický přístup, a jejich jednotlivá teoretická a metodologická specifika. Budou vybráni autoři, kteří se dlouhodobě a soustavně věnují evropské integraci ze sociologické perspektivy. Nejde o jejich vyčerpávající výčet, nýbrž o to, ukázat na specifika makro- a mikrosociologického přístupu v této problematice. Následně odpovíme na to, do jaké míry je v kontextu prezentovaných stěžejních prací, ale i vysvětlení základních problémových oblastí, kterým se zde věnuje pozornost, vůbec na místě hovořit o samostatné sociologii evropské integrace. Můžeme zde přitom zastávat tezi, že je dnes téma EU v sociologii poměrně „domenstifikované“: realizuje se řada sociologických výzkumů, existuje (nejen díky Eurostatu) uspokojivá datová základna a vznikají také publikace učebnicového typu a odborná pracoviště. Jedná se tedy již o nově ukotvenou samostatnou sociologickou subdisciplínu. Ta je do značné míry závislá na interdisciplinárním přístupu a na informacích z jiných oborů, krom jiného např. politologie, mezinárodních vztahů, politické ekonomie a historie, což však není na škodu. Nalezneme také časopisy, které nejsou přímo sociologicky kategorizované, avšak uveřejňují studie sociologické provenience. Pravdu tak po mém soudu již dnes nemá Roose (2013) v tom, že se jedná o nesystematické poznatky, které tuto teoretickou jednotu dosud nevykazují. Budeme se snažit to ukázat na vybraných aspektech, kterými jsou jasně vymezené pole působnosti a teoretická a metodologická paradigmaty, silné institucionální zakotvení, literární základna a jednotná disciplinární sebedefinice.

Evropská integrace jako výzkumné téma sociologie

Současný zájem o evropskou integraci coby výzkumné téma v sociálních vědách obecně souvisí s historickým úspěchem tohoto procesu; Evropská unie je zde považována za organizaci *sui generis*. To je ovšem poněkud všeobecné konstatování, které explicitně nesouvisí s nárůstem zájmu sociologie o evropskou integraci. Dokonce můžeme tvrdit, že sociologie se dlouhou dobu coby vědní disciplína snažila zůstat vůči dynamice evropského integračního procesu skeptická a pokud se mu věnovala, tak spíše s opatrností s tím, že tyto integrační procesy a celková transformace společnosti destruuji tradiční základní výzkumný objekt sociologie, kterým byly národně orientované společnosti. Evropská integrace tak podle mínění řady sociologů způsobila spíše několik krizových iritací uvnitř samotné sociologie. Maurizio Bach v této souvislosti hovoří dokonce o „fundamentální nové strukturaci základních znaků společnosti v rámci jejího teritoriálního a národního vymezení“. (Bach 2008: 11) Můžeme také říci, že se současnou transnacionalizací politiky a s dnešní „reflexivní modernitou“ (Beck at al. 2003; Blaug 2002) a postdemokracií

(Crouch 2004) si dnešní sociologie často neví rady a jen kriticky poukazuje na rizika, která to s sebou přináší. (Blühdorn 2013) Klasické sociologické pojetí společnosti se dostalo právě tváří v tvář tomuto transnacionálním vývoji EU na samotnou hranici své analytické schopnosti.

Proto, aby bylo současné sociologické pojetí společnosti vůbec zachováno jakožto objekt zkoumání, vyzývají právě v důsledku současné integrační dynamiky EU (tzv. evropeizace) sociologové (Bach 2008: 19) k úpravě klasických sociologických konceptů společnosti a k jejich přizpůsobení se současnému stavu. Je totiž evidentní, že právě díky těmto integračním snahám máme co do činění s poněkud jinou společností, která je velmi otevřená, na jejímž chodu se vedle státních aktérů podílí i aktéři nestátní a která se právně a částečně i ekonomicky a kulturně plíživě unifikuje. Koncept *in pluribus unitas*, tedy „jednoty v mnohosti“, který si EU předsevzala jako jedno ze svých hesel, se začíná projevovat právě v proměně společenských kontur v jednotlivých členských zemích EU. (Schimmelfennig – Sedelmeier 2002)

Toto nové nadefinování konceptu společnosti v podmínkách postupující evropeizace musí přitom vycházet – a v tom panuje mezi sociology shoda – z přesné analýzy těchto evropských a národních transformačních procesů. (McCauley 2011; Müller 2014; Rodríguez-Sedano – Aguilera 2012) Sociologie je zde postavena před zajímavou zkouškou, která testuje její pružnost a schopnost odpoutat se od tradičních národních rámců definice společnosti. To můžeme považovat za klíčovou schopnost proto, abychom poznali různé vývojové linie této proměny, která je patrná jak v politice, tak i v ekonomice a v celkovém společenském vývoji. (Maškarinec 2015) Soustředěnější výzkum na toto téma v sociologii pozorujeme především v posledních zhruba 10 až 15 letech. Také proto můžeme o evropské integraci hovořit jakožto o nové oblasti zájmu dnešní sociologie. Zkoumají se především příčiny, předpoklady, vývojové linie a následky evropské integrace. Vyjdeme-li přitom z klasického pojmu integrace v sociologii, je „evropská integrace“ nejčastěji chápána jako proces, během něhož se setkávají různé součásti sociálního systému v rámci jedné komplexní jednoty. (Bach 2008; Outhwaite 2008) Tyto integrační procesy probíhají na různých společenských úrovních, přičemž za „evropské“ považujeme takové procesy, které překračují hranice národních států, které jsou však skutečně omezeny na prostor Evropské unie. Tato sociologická definice evropské integrace je něčím, na čem ještě fakticky panuje shoda. Kde se však již postoje sociologů rozcházejí, jsou obsahové a teoretické přístupy, ale také odpovědi na otázky, jak že konkrétně probíhá proces evropské integrace, jaké má následky na život občanů v jednotlivých zemích a jakými sociologickými přístupy a jakou terminologií bychom mohli proces a jeho specifika nejlépe popsat. I když zde můžeme nalézt stovky odlišných odpovědí, tak přesto můžeme vytvořit dvě základní skupiny přístupů, které se od sebe zásadně

odlišují: za prvé nalezneme řadu různých výzkumů a studií, které analyzují evropský integrační proces z makrosociologické perspektivy; za druhé preferují jiní sociologové spíše mikrosociologický přístup. Na některé základní myšlenky, práce a teze obou postojů a na autory, reprezentující oba přístupy, se nyní zaměříme blíže.

Makrosociologický přístup k evropské integraci

Směřování ke vzniku evropské společnosti

Tou první je přístup k evropské integraci jakožto k vývojovému procesu se snahou unifikovat společnosti v jednotlivých členských státech v jednu evropskou společnost, přičemž odhlížíme od postojů těchto autorů ke správnosti tohoto procesu. (Hettlage – Müller 2006; Outhwaite 2008) Jejich premisa je, že se tato unifikační podoba musí nutně projevit. Uvádí proto argumenty jako např. tzv. evropské občanství, společný roaming atd. (o nichž víme, že se dosud ještě nerealizovaly). Hovoří se o „evropské společnosti“, jež má být vnímána jako zcela nová společenská entita, která proto nemůže být nahlížena a analyzována pohledem klasické definice národní společnosti. Pojem společnosti je podle zastánců této teze zcela překonaný a musí být proto, aby mohl být aplikován na současné společnosti, přehodnocen a nově charakterizován právě kvůli vysoké komplexitě a heterogenitě EU. Tato teze je rozšířena především v Německu, kde jsou i mezi sociology zastoupeny různé federalizační tendence. Eigmüller a Mau argumentují tím, že je nutné propojit jak stávající klasický pojem společnosti, tak i vytvořit nový. (Eigmüller – Mau 2010: 19) Jiný teoretik a zastávce tohoto přístupu, Neil Fligstein (2008), zastává názor, že evropská integrace je procesem sociálního zesíťování, v jehož průběhu se utvářejí neustále nové státní hranice překračující „social fields“. (Fligstein 2008: 8). Pro tento pojem je přitom charakteristické to, že na straně jedné vychází z individuální úrovně evropské integrace, ovšem současně umožňuje analýzu vzniku společenské kvality tohoto procesu. Fligstein pak ukazuje, jak se utvářejí tyto jednotlivé „social fields“ v různých oblastech evropské integrace a jak se projevují v evropské politice nebo v evropském hospodářství či kultuře. Vše je pak součástí jakési evropské horizontální sítě, která podle Fligsteina představuje podstatu „evropské společnosti“. (Fligstein 2008: 2)

Jiný sociolog, William Outhwaite, analyzuje politické, hospodářské, geografické a sociální dějiny Evropy a dochází k závěru, že není možné hovořit o nějaké evropské společnosti, neboť tomu v cestě stojí zejména silná heterogenita evropského kontinentu. Přesto však také chápe EU jako velmi originální entitu, která je něčím víc než jen sumou jejích jednotlivých součástí. (Outhwaite 2008: 2) Již zmiňovaní Hettlage a Müller (2006) opět vychází z politického, ekonomického a sociálního vývoje Evropy, z její heterogenity a

ptají se, jak je možné v tomto kontextu vůbec hovořit o „evropské společnosti“. Také oni se domnívají, že EU je zcela jedinečným výsledkem různých sociálních oblastí. S Fligsteinem se zde shodují v tom, že též chápou EU jako „osudové společenství“, ale také jako společenství hospodářské, solidární, právní, náboženské a kulturní. (Hettlage – Müller 2006: 15) Podle nich není výsledkem těchto široce nadefinovaných společenských procesů homogenizace, ale „strukturovaná diverzita“. (Tamtéž)

U všech autorů (Fligstein, Outhwaite a Hettlage, Müller) je pak shodně používán pojem integrace jako proces sociálního síťování, které se uskutečňuje v různých společenských oblastech a které má vyústit (ať už ve vítaný nebo nevítaný) vznik nové „evropské společnosti“. Vedle toho se však také objevují u jiných autorů přístupy, které akcentují ekonomicko-funkcionalistický pojem integrační teorie. Zatímco zastánci sociálního pojetí integrace uvažují o síťování v oblasti „social fields“, razí jiní sociologové tezi o tom, že počátky snahy jednotlivých evropských společností síťovat se nejsou takto komplexně nadefinované, nýbrž vycházejí z ekonomické integrace.

Objevuje se zde teze, podle níž je to ekonomické síťování, které stojí na počátku všeho, a že pouze v případě úspěchu v této oblasti se pak je možné integrovat v dalších oblastech. (Münch 1996) Münch přímo tvrdí, že úspěch politické integrace je podmíněn úspěchem v integraci ekonomické a že úspěch v této oblasti předpokládá i tempo a směr integrace v dalších oblastech. Jak vidíme, vychází zde z funkcionalistických přístupů k evropské integraci, když považuje ekonomickou oblast za motor těchto následných celospolečenských procesů. (Münch 2008) Odkazuje přitom na vznik jednotného trhu EU, na existenci konkurence, ekonomického průmyslového síťování a celkové efektivní dělby práce v EU a specializaci, které mají být též dalším znakem tohoto ekonomického primátu integračního procesu. Výsledkem tohoto chápání evropského integračního procesu je pak podle Müncha přechod od původní existence několika evropských států k víceúrovňové evropské společnosti, která pak podle jeho slov tvoří jistý předstupeň pro „globální společnost“. Münchova teze o primátu ekonomické integrace je s ohledem na evropskou integraci těžko napadnutelná. Otázkou však zůstává to, nakolik je možné z toho vyvodit ihned tento ekonomicky podmíněný funkcionalismus, jak to činí právě Münch. Přesto je to bezesporu velmi klíčový aspekt této makrosociologické perspektivy. A Münch v této souvislosti pléduje také za redefinici dosavadního pojmu „společnost“, jak to činí i jiní zde zmiňovaní zastánci makrosociologického přístupu k evropské integraci. Shoduje se s nimi v tom, že chápe evropskou integraci jako proces, směřující k utvoření „evropské společnosti“. Odlišnosti mezi nimi panují v otázce pojetí integrace. Pro jedny je definována sociálně jako dynamické síťování, probíhající v různých sociálních systémech. Pro jiné je determinována ekonomicky a funkcionalisticky, kdy ústřední

východí bod evropského integračního procesu představuje ekonomická integrace, z níž pak vše vychází.

Směřování ke vzniku funkční organizace

Opoziční teze vůči předchozím představám zní tak, že evropská integrace je politický proces, který nespočívá ani tolik ve vzniku „evropské společnosti“, jako spíše ve vzniku a fungování nové funkční organizační struktury, kterou představuje Evropská unie. (Bach 2008; Habermas 2013) Tato patrná skepse vůči existenci evropského *demos* se projevuje například u Bacha. Již název jeho studie „Evropa bez společnosti“ ukazuje, jak důležité je pro Bacha kritizovat tezi o vzniku evropské společnosti. Evropská integrace není podle něj slučitelná s transnacionální tendencí, směřující ke zformování evropské společnosti. (Bach 2008: 13) Autor tím nekritizuje postupné zesilující sociální zesilování EU. Naopak přímo hovoří o založení transnacionálního sociálního prostoru na evropské úrovni. Tento sociální prostor však není tvořen „evropskou společností“. (Bach 2008: 131) To, co na místo toho existuje, nazývá „společností“, která je definována „politicky integrovaným, vnitrosociálním konfliktem, spočívajícím ve sdílených hodnotách“. (Bach 2008: 11) Debata o možném vzniku evropské společnosti je v jádru věci debatou nad otázkou, jak je možné konkrétně definovat pojem evropská společnost. Bach tedy nijak nerozporuje sociální integraci, přesto je však evropská integrace pro něj v první řadě politický proces. A je to EU, která zde představuje základní strukturu integrované Evropy. Cílem sociologie evropské integrace je pak podle Bacha zejména zkoumat aktuální dynamiku EU a formulovat prognózy, vývojové tendence a potenciály evropského integračního procesu. (Bach 2008: 38)

Takto orientovaná politická sociologie musí být pak chápána jako kritická sociologie, poněvadž v rámci tohoto zkoumání bývá zpravidla kriticky nahlížena sama sebedefinice evropského politického systému. Tato teze, kterou opět zastává Bach (2008: 16, 38), je skutečně velmi významná, máme totiž co do činění s kritickým potenciálem sociologie evropské integrace. Je to konkrétně právě tato kritická distance, která se ze sociologického hlediska vztahuje na evropskou integraci a která de facto narušuje modernu a tradiční chápání státu a moci. Vidíme to hned v několika oblastech: například v působení na tradičně národní či státní společenskou strukturu, dále také třeba ve vzniku různých dezintegračních vývojových proudů. Zastánci této kritické perspektivy v aktuálním sociologickém pohledu na evropskou integraci jsou opět zejména Němci a řadíme sem např. Georga Vobruba nebo Jürgena Habermase. Také tito autoři popisují evropskou integraci primárně jako politický proces a stavějí se velmi kriticky vůči existenci jakési evropské společnosti. Analyzují přitom nejen samotnou historii evropské integrace, ale i

budoucí šance na úspěch tohoto integračního procesu. U těchto autorů pozorujeme jistý skeptický, nebo chceme-li pragmatický, pohled na další perspektivy evropského integračního procesu, který podle nich v brzké budoucnosti dosáhne hranice své stávající integrační logiky. (Vobruba 2004) Ve snaze zamezit této hrozící stagnaci budou podle těchto autorů političtí aktéři v dohledné době nuceni započít s proměnou dnešní integrační strategie.

První náznaky této proměny je možné pozorovat již dnes, jak na to ostatně poukazuje i Georg Vobruba ve svém výzkumu o logice a jednání evropských politických aktérů. Těmto politickým aktérům jde podle jeho zjištění vysloveně o pozitivní politický i hospodářský rozvoj svého vlastního státu. Tato jejich logika, při níž hraje roli primárně zajištění či vylepšení současného stavu jejich státních společností a ekonomik, je pak v přímém rozporu s integrační logikou a s rozšiřováním kompetencí Evropské unie. Tento rozpor pak podle Vobruby bude do budoucna vést k dovršení hranice integrační dynamiky. Objevuje se totiž celá řada závažných problémů na národní úrovni, které mohou být společné i v jiných členských zemích EU, čímž jsou identifikovány jako evropské problémy. Ve skutečnosti je však ústředním pohledem na tyto problémy obava z toho, že by ohrozily jednotlivé státy, což následně vede k tomu, že reprezentanti států v unijních institucích nemají přílišnou ochotu hledat celoevropská řešení, ale primárně jen taková řešení, která neohroží zájmy jejich států. Je tedy patrné, že tak jako neexistuje žádný evropský *demos*, pak podobně neexistuje ani žádná „evropská politika“, která by dokázala efektivně reagovat na řešení problémů. (Vobruba 2007: 21) Marná snaha o jakoukoli dohodu v otázkách, souvisejících s aktuální uprchlickou krizí, je důkazem této neschopnosti a neochoty.

Pokud nastane to, že tyto náklady, za nichž vznikají rozhodnutí na úrovni institucí EU, již členské státy nebudou schopny dále finančně unášet, bude tím ohrožena stávající podoba Unie a političtí aktéři budou muset hledat jiné, alternativní způsoby komunikace a řešení problémů. (Vobruba 2007: 116) Tito autoři se shodují na tom, že je dnes problematické nejen nadále EU rozšiřovat a tím zvětšovat její geografické zaměření, ale také komplikovat i způsob rozhodování v unijních institucích. Sociologové již pochybovali o funkčnosti Unie v kontextu východního rozšíření v roce 2004, které v podobě *big bang* hrozilo nevídanou politickou, ekonomickou, ale i společenskou destabilizací. (Dahrendorf 2008) V této souvislosti se např. hovořilo o konci prohlubování evropské integrace. (Bailer et al. 2009; Sjursen 2002; Heidenreich – Wunder 2008) Vobruba proto navrhuje stabilizaci stávajícího stavu evropské integraci a její zefektivnění a schvaluje stávající pojetí tzv. politiky sousedství EU, jejímž cílem je zajistit evropskou periferii s motivační perspektivou plného členství v EU. To je podle něj cesta, jak nabídnout alternativu potenciálním členským státům, ale jak je zároveň držet (zatím) mimo samotný prostor EU. (Vobruba

2007: 119; 2003) Na druhou stranu ovšem musíme podotknout, že tato politika sousedství musí být skutečně efektivní a funkční: nabídka asociovaného členství Ukrajině byla totiž jedním z významných spouštěčů ukrajinské krize.

Důsledky rozšíření EU na její politické fungování jsou dnes jedním z významných témat současného makrosociologického pohledu na evropskou integraci a diskutují se v kontextu dilematu mezi legitimitou a efektivitou. Pro další rozšiřování politické integrace nejsou podle zastánců této teze důvody. (Vaughan – Whitehead 2003) Evropská unie po roce 2004 je nejen v důsledku rozšiřování o nové členy, nýbrž také o nové kompetence, označována za slabé politické uskupení, které navíc trpí značným integračním deficitem. Každé další rozšiřování Evropské unie tak podle těchto názorů zvyšuje napětí nejen mezi politiky, ale také občany, takže tito autoři varují před možnou stagnací evropského integračního procesu, který podle nich v této podobě ztrácí stále silněji podporu občanů jednotlivých členských zemí. (Alber – Merkel 2006)

Podobně skeptický pohled na budoucí perspektivu evropské integrace zastává také Jürgen Habermas (2008), jehož kritika vychází mimojiné z negativních výsledků referend o evropské ústavní smlouvě ve Francii a Nizozemsku z roku 2005. Ta podle jeho poznatků ukázala na heterogenitu EU, která tím představuje nebezpečí pro faktickou sílu a akceschopnost Unie. Habermas (2008) navrhuje pro zachování současné smysluplnosti integrace zaměřit se jednak na koncipování evropské společnosti, jednak na zavedení odstupňované integrační metody, která by měla realisticky odhadnout síly institucí EU v tom smyslu, aby se ukázalo, jaké že politiky a kompetence je smysluplné odevzdat na supranacionální úroveň a jaké naopak nikoli. Zatímco pro některé sociology evropské integrace představuje již zmiňovaná heterogenita pozitivní aspekt fungování EU, varuje pak právě Habermas (1995), ale i s ním i například další znalec evropského integračního procesu, Ralf Dahrendorf (2008), před dezintegračním působením na další vývoj EU. Problematika integrace a rozšiřování je pak právě zmiňována v kontextu narůstající heterogenity, která podle Dahrendorfa představuje zásadní překážku. Ta omezuje nejen politickou, nýbrž také společenskou dimenzi integračního procesu.

Tím jsme pojmenovali nejdůležitější teoretické proudy makrosociologického přístupu k evropské integraci. Je patrné, že tito autoři zkoumají celistvost integračního procesu a že velkým tématem zde je zejména otázka samotné funkčnosti EU a také její budoucnosti. Ukázalo se dále také to, že se skupina těchto sociologů na straně jedné odlišuje zejména v chápání samotné integrační logiky, na druhé straně mezi nimi nepanuje jednota ve výsledku samotné evropské integrace.

Mikrosociologický přístup k evropské integraci

V návaznosti na makrosociologickou výzkumnou perspektivu, jejímž hlavním cílem je prezentovat výzkumné problémy související s celistvým vývojem evropské integrace, si nyní uvedeme některé základní trendy mikrosociologického přístupu k evropské integraci. Specifikem tohoto přístupu je zájem o dílčí oblasti evropské integrace. Důležitým a klíčovým tématem je v mikrosociologickém přístupu často diskutované sociální síťování na evropské úrovni. Skutečně tento *networking* existuje? A pokud ano, tak jaké konkrétní vývojové tendence můžeme v této oblasti identifikovat? Jak můžeme tyto procesy nejlépe sociologicky zkoumat a vysvětlit? Těmto otázkám se v současnosti věnuje například Jan Delhey, Sebastian Büttner nebo Klaus Eder. Podle Edera (2009) je sociální dimenze evropské integrace základem pro zformování „transnacionálního komunikačního prostoru“, v jehož rámci se konstituují na různých úrovních sociální vazby. Naproti tomu se objevují také analýzy jakési komunikační intenzity mezi občany zemí EU. (Kohler-Koch – Finke 2007) Vůbec můžeme říci, že tato komunikační perspektiva na transnacionální úrovni je poměrně frekventovaným mikrosociologickým přístupem. Jiné studie se v této souvislosti zaměřují na to, že počet transnacionálních sociálních kontaktů považují za indikátor evropské sociální integrace. (Mau – Mewes 2012)

Poněkud jiný přístup pak volí Delhey, podle něhož sice je transnacionální sociální výměna určitým indikátorem kvality evropské integrace, zavádí ovšem různé stupně „transnacionální důvěry“, která je pro něj ještě významnějším kritériem pro funkčnost občanské dimenze evropské integrace. (Delhey 2009) „Pokud chybí důvěra, je pak těžké kontinuálně kooperovat pod jednou střechou a v rámci společných politických institucí.“ (Delhey 2006: 310) Všichni pak docházejí ve svých výzkumech k tomu, že se v důsledku evropské integrace zesilují přeshraniční sociální interakce, což následně přispívá ke vzniku specifického evropského prostoru, založeného na agregaci, zkušenostech a vztazích. Panuje pak shoda také v tom, že utváření těchto sítí a celková sociální integrace zůstávají daleko za politickými očekáváními a že jsou nejčastěji zaměřeny do oblasti vzájemného poznávání na úrovni cestovního ruchu, případně na úrovni jednotlivých profesních sítí a jejich kontaktů.

V dosud vydaných studiích byla předmětem analýz politická, sociální a ekonomická integrace sociálního systému. Objevují se však také studie, které se zaměřují na kulturní dimenzi evropské integrace a na mikrosociologický výzkum kulturních rozdílů v rámci EU. V souvislosti se sebedefinicí EU se pak hovoří o „hodnotovém společenství“ a akcentuje se kulturní integrace, založená na společných kulturních základech a na společných předpokladech pro interpretaci světa. (Shore 2013) Zajímavým aspektem této interpretační roviny je pak jistě také náboženská tradice. Zde si EU, resp. její jednotlivé státy, však

často poměrně dost protičeří: na straně jedné byl například odmítnut v euroústavě odkaz na křesťanské kořeny Evropy; na straně druhé se však státy (včetně ČR a Slovenska) v souvislosti s aktuální migrační krizí často zaštiťují tím, že pokud budou přijímat uprchlíky, tak bez povinných kvót a jen ty s křesťanskými kořeny. Tento odkaz na křesťanství coby aspekt výběru migrantů je dosud ojedinělý a stojí v jistém protikladu vůči odmítání uznání křesťanských kořenů Evropy. (Novotný 2015)

Objevují se však poznatky, které jsou samozřejmě silně státocentrické, vyberme jako příklad J. Gerhardse, který přirozeně akcentuje německocentrický pohled. Podle jeho zjištění není kulturní integrace rozmístěna rovnoměrně do unijního prostoru s tím, že se nadále v celém prostoru objevují značné kulturní difference. Představa EU coby kulturního hodnotového společenství je podle Gerhardse nejsilněji zakořeněna v šesti zakládajících zemích Evropských společenství, zatímco v zemích, které přistupovaly z bývalého východního bloku, je podle jeho poznatků tato kulturní integrace vnímána nejméně intenzivně s odkazem na odlišný stupeň modernizace v těchto státech. (Gerhards 2006) Tato interpretace je z pohledu Čecha či Slováka jistě velmi problematická, jakkoli musíme konstatovat, že již jen ta skutečnost, že státy jako Německo nebo Francie stály u zrodu EU, je může vést k větší celkové odpovědnosti za EU – což se může projevit i na větším akcentu při utváření hodnotového společenství. Svou roli však jistě hraje také to, že například státy střední a východní Evropy nemají s dobrovolnou transnacionalitou takové zkušenosti, jako je tomu u oné velké integrační šestky, kterou dodnes považujeme za jádro EU.

Přehled těchto některých stěžejních makro- a mikrosociologických témat a poznatků ukázal, že v sociologii vzniklo v posledních letech několik zajímavých přístupů a výzkumů, které se pokoušejí porozumět evropskému integračnímu procesu a které se snaží vysvětlit jeho specifika a jeho budoucí vývoj. Přesto však ještě nadále panuje jistá výtká, že se stávající studie, které se zabývají se evropskou integrací, nacházejí na počátku odborného zájmu a že je tato oblast ještě poměrně dost v zárodku. (Roose 2013) Tuto tezi se pokusíme rozvinout v další kapitole.

Existuje sociologie evropské integrace?

V „Handbook of European Union Politics“ zpracoval Adrian Favell slovníkové heslo „The sociology of EU politics“ (Favell 2007), krátce nato vydal samostatnou publikaci o sociologii evropské integrace. (Favell 2011) Podobně se také v anglofonním prostoru (Jensona –Méranda 2010; Gaxie 2011), ale nejen v něm, nýbrž i například v německy hovořícím prostoru (Roose, Bach, Vobruba atd.) v poslední době objevilo hned několik publikací a studií, které aspirují na to, předložit systematické poznatky k sociologii evropské integrace.

Hovoří se dnes o sociologizaci evropské integrace, případně o „Europe-sociology“ či o „Europasociologie“ a kurzy k sociologii evropské integrace se dnes nabízejí také na řadě evropských univerzit. Pozorujeme tak, že se alespoň pro tyto zastánce sociologie evropské integrace stává silněji jednou ze specializovaných subdisciplín sociologie. Je tomu ovšem tak skutečně a můžeme dnes sociologii evropské integrace přiřknout statut samostatné oborové disciplíny uvnitř sociologie? To se nechá poměrně lehce zjistit tehdy, pokud se zaměříme na její dosavadní stav poznání a pokud jej porovnáme s disciplinární kvalitou již etablovaných sociologických subdisciplín. Každá tato „speciální“ sociologie se přitom vyznačuje alespoň čtyřmi základními znaky: tím je jasně vymezené pole působnosti, dále pak teoretická a metodologická paradigmata, silné institucionální zakotvení a jednotná disciplinární sebedefinice. Na každou z těchto čtyřech kategorií se nyní zaměříme konkrétněji:

Jasně vymezené pole působnosti

Odborníky z některé ze specializovaných sociologií spojuje přirozeně v první řadě společné pole působnosti, což znamená, že zkoumají tentýž výzkumný problém a zastávají jistou obsahovou jednotnost při formulování základních výzkumných otázek. To samozřejmě neznamená, že všichni si musí klást ty samé výzkumné otázky. Ovšem je zřejmé, že v celém tematickém spektru se přeci jen krystalizují jisté podobné tematické akcenty, kterým je následně věnována pozornost z různých úhlů pohledu. Pokud se podíváme na práce, které byly až dosud citovány v této studii a které její autor považuje za nosné pro zabývání se sociologií evropské integrace, pak je zřejmé, že již samo jejich porovnání vede k tomu, že otázku, zda existuje pro všechny nějaké jedno konkrétní výzkumné pole působnosti, můžeme zodpovědět kladně. Všechny teorie a analýzy se vztahují na stejné téma, kterým je přirozeně evropská integrace. Jedná se tedy o sociologizující teoretické přístupy k evropské integraci, čímž dochází k tematickému vymezení vůči ostatním oblastem zájmu sociologie.

Ovšem jak moc společné je toto výzkumné pole ve skutečnosti? Bližší pohled na dosud vydané studie totiž ukazuje, že se jedná pouze o zdánlivou jednotu, kterou tyto práce vykazují. Ta spočívá pouze ve verbální unifikaci, tedy v označení „evropská integrace“. Jak je ale zřejmé, tak panuje poměrně velká heterogenita v samotné (sociologické) definici pojmu „evropská integrace“. Ta je interpretována z různých pohledů: tak například funkcionalisticky a ekonomicky (Müch 1996; 2008) nebo také jako politicky uchopitelný konstituční proces nového evropského vládnoucího uskupení (Bach). To jsou poměrně velké interpretační odlišnosti, které samozřejmě naprosto legitimizují otázku po skutečně společném výzkumném problému. Pokud bychom nyní

měli shrnout přeci jen podobnosti, které i tak *de facto* zůstávají, pak je jistě jednotícím prvkem snaha popsat a kriticky analyzovat společenský proces srůstání prostoru EU v politickou, sociální, hospodářskou a kulturní jednotu. Samotný pojem evropské integrace je však v tomto pojetí natolik všeobecně nedefinovaný, že by mohl být aplikovatelný také do jiných sociálně-vědních disciplín. Vidíme tak, že dosud neexistuje žádná jednotná sociologizující definice evropské integrace, která by byla nějak systematicky protěžována. To samo o sobě nemusí hned představovat problém pro koncipování sociologie evropské integrace. Tato heterogenita je pozorovatelná i v množství různých výzkumných otázek, i když zde pozorujeme v posledních letech přeci jen vytvoření některých tematických akcentů. Jak jsme si již ukázali, je hlavním tématem makrosociologického přístupu k evropské integraci především snaha identifikovat dominantní vývojovou logiku integračního procesu, dále pak otázka po vzniku evropské společnosti a také prognóza dalších budoucích šancí tohoto integračního procesu. Mikrosociologické výzkumy se v současnosti zabývají primárně stupněm sociální integrace a sociálního síťování v prostoru EU (a širěji i v Evropě), ovšem stejně tak významným tématem je pro ně i sociální politika nebo vznik společné evropské identity. Kulturní, hospodářské a právní aspekty evropského integračního procesu jsou oproti tomu dnes v sociologii zkoumány pouze okrajově.

Dalším znakem každé specializované sociologie má být užívání společných teoretických a metodologických paradigmat. Pokud se zaměříme na metodologii zde citovaných prací, pak vidíme, že sociologie evropské integrace disponuje jistým jednotícím metodologickým zázemím. Vědci zde užívají jednotný katalog ať už tradičních reflexivních empiricky zaměřených, nebo také abstrahujících sociologických metod, což je typické zejména pro makrosociologicky orientované texty; nebo pak i klasických empirických metod, což se vztahuje zejména na mikrosociologické práce z oblasti sociologie evropské integrace.

Tato relativní jednota v metodologické oblasti ovšem není následována také na teoretické úrovni. V textech se poměrně často ukazuje odlišnost v teoretickém přístupu k evropské integraci. Jistě je na místě připomenout, že také v jiných odvětvích sociologie bychom hledali jednotnou teorii jen obtížně; také tam nalezneme různé vzájemně si konkurující teoretické přístupy. Pojem teoretické paradigma zde však nevztahujeme ani tolik na dominanci nějaké jednotné centrální teorie, z níž by všechny práce měly vycházet, nýbrž spíše popisuje jakési východisko teoretických perspektiv, z nichž následně jednotliví vědci vycházejí. Je pak otázkou, zda se u jednotlivých vyložených integračních přístupů vyskytuje nějaká jednotící báze, tedy něco, co může být sociology uznáno jako autentický teoretický rámec. Na to musíme odpovědět, že

nevyskytuje. A není to dáno ani tolik poměrně silnou heterogenitou jednotlivých přístupů, jako spíše nedostatkem navzájem si konkurujících přístupů.

Institucionální zakotvení, literární základna

Absence jednotného teoretického ukotvení dává jistě tušit, že také institucionální síťování v rámci sociologie evropské integrace je poměrně slabé. To platilo dlouhou dobu, kdy vznikaly poměrně izolovaně práce, kterým se pak dostávalo zpravidla pouze malé pozornosti. V posledních letech ovšem přeci jen pozorujeme jistý nárůst evropsko-unijních témat pro sociologii. Upozornit zde můžeme na *European Sociological Association* (ESA) a na sekci věnovanou „European Sociology“. V rámci této asociace je navíc publikována knižní řada věnovaná tématům sociologie evropské integrace. Neděje se tak sice s nějakým jednotným metodologickým ukotvením, ovšem vzniká tak pozoruhodná literární základna. Podobně také například při německé *Deutsche Gesellschaft für Soziologie* existuje oddělení „Europasozilogie“, které sice nedisponuje vlastní knižní řadou, ale pořádá konference na tato témata. Pro obor je však naprosto klíčová existence sociologických časopisů, které jsou vůdčími tribunami výzkumu v této oblasti: jedná se zejména o *European Journal of Sociology* (0,417), *European Sociological Review* (IF 1,740), *European Societies* (0.750) a *European Journal of Social Theory* (0,679).² Již zde byla zmínka o tom, že sociologie evropské integrace se čím dál častěji objevuje také ve studijních plánech studia klasické sociologie, bývá vyučována i například v rámci oborů věnovaným evropským studiím. Jen v Německu se to týká specializace na sedmi univerzitách. Například na Freie Universität v Berlíně je možné nově studovat magisterské studium (M.A.) „Sociologie – evropská společnost“ a podobně se tyto obory objevují také na jiných univerzitách po celé EU.

Jednotná sebedefinice

Tento poslední bod, kterým je jednotná sebedefinice, je zcela klíčový. Jak jsme si již ukázali, chápe řada autorů své práce skutečně jako práce z oblasti sociologie evropské integrace a zabývá se těž výzkumnými specifiky této oborové sociologie. Opět však musíme prostoupit poněkud hlouběji do samotné problematiky a také zde vidíme, že autoři nehovoří jen o „sociologii evropské integrace“, ale současně také o „evropské sociologii“. To nejsou dva synonymní pojmy a často se také ukazuje, že hlavním zájmem některých studií není faktický vliv tzv. evropeizace na společnosti. Jiné práce se snaží spíše poukázat na specifika evropských společností, například v porovnání se společnostmi

² Krom toho je však na místě uvést také řadu žurnálů, které nejsou indexovány jako čistě sociologické, které však přesto publikují studie sociologické provenience: *Journal of European Integration*, *Economics & Sociology*, *Journal of Common Market Studies* a jiné.

mimoevropskými. To je však již posun, jenž se primárně nezabývá procesy, které vycházejí z existence evropské integrace. Bohužel jsme zde svědky poměrně nejasné terminologické hry, kdy se tyto pojmy slučují, což je politologicky nebo mezinárodně-vztahově vzato nepřipustné a nepřipustné a nelogické je to také ze sociologické perspektivy. Je totiž nejen historicko-politicky, ale také sociologicky rozdíl v tom, zda například evropskou společnost vztahujeme jen na prostor EU, nebo zda ji rozšíříme na celou Evropu. Již sama definice takového evropského „demos“ by musela znít zcela jinak. Podobných nejednotností se v sebedefinici jednotlivých autorů nalezne více, takže v tomto bodě není možné dospět k pozitivnímu výsledku, který by potvrzoval autenticitu, originalitu, ale i jednotu v sebedefinici těch autorů, kteří chtějí zformovat sociologii evropské integrace.

Závěr

Pojďme si na závěr zodpovědět výzkumné otázky z úvodu práce: Reflektuje dnešní sociologie dostatečně tuto novou situaci a existuje tedy již sociologie evropské integrace? První otázka je, myslím, zodpovězena kladně s ohledem na předchozí kapitoly, které ukázaly na velký záběr, kteří mají dnešní sociologové proto, aby vysvětlili některé soudobé problémy evropské integrace (otázky socializace elit, suverenity, identity, role národních států, politik EU atd.). Na otázku po existenci sociologie evropské integrace neexistuje jednoznačná odpověď. Platí totiž, že zájem sociologie o evropskou integraci nemusí automaticky znamenat vznik nové speciální vědecké disciplíny. Nalezneme navíc argumenty jak pro, tak i proti. Pro hovoří především početné odborné studie v impaktovaných žurnálech, evropské výzkumy na toto téma včetně slušné datové základny, kterou poskytuje zejména Eurostat, a také existence publikací učebnicového formátu (citovaných i v seznamu literatury této studie), výzkumných pracovišť a studijních oborů. Poněkud nevědecky si zde můžeme dovolit říci, že evropská integrace je natolik silné téma a má natolik silný vliv, že není možné její specifika přehlížet ani v sociologii. To však ještě, jak již bylo zmíněno, není znakem vzniku samostatné specializované subdisciplíny. Proti hovoří především absence jednotné metodologie a terminologie a napojení sociologických studií na téma evropské integrace na jiné sociálně-vědní disciplíny. Ostatně otázka po vzniku nové oborové sociologie evropské integrace se „řeší“ tak trochu sama vznikem nových pracovišť, výzkumných týmů a studijních programů.

Jaké jsou stěžejní otázky a problémy, kterým se současní sociologové evropské integrace věnují? Sociologie jako jedna z mála disciplín dokáže výzkumně poměrně rychle reagovat na aktuální společenské problémy. Tím aktuálním je samozřejmě zejména migrace (Boring et al. 2015), která je již dnes tématem četných sociologických výzkumů, ať už nadnárodních, nebo i

národních. Dnešní nárůst výzkumů v oblastech, jako je síťování společností, přeshraniční spolupráce, debata o utváření evropského démos nebo neustále se prohlubující evropský integrační proces, který zcela zásadním způsobem formuje politiku, ekonomiku i společnosti evropských zemí, ukazuje na témata, kterým se věnuje dnešní sociologie evropské integrace. Evropská integrace bude tématem pro sociology vždy například proto, že ze sociologického hlediska představuje problémový prvek, který nabourává dosavadní modernizační chápání společnosti. Navíc je složité sjednotit zde pohled na evropskou integraci metodologicky, teoreticky a také obsahově. Na to jsou výzkumné tradice v sociálních vědách v jednotlivých zemích, ale i tradiční interpretace evropského integračního procesu, až příliš odlišné. Podobně jako v samotné evropské integraci tak zůstává i v sociologii evropské integrace nadále patrná značná heterogenita a „jednota v mnohosti“.

Jaké teoretické perspektivy a jaké metodologické postupy se zde uplatňují? Uplatňují se jak přístupy makrosociologické, které odkazují k jednotlivým vývojovým fázím evropského integračního procesu a objevovaly se již i jako součást práce z oblasti sociologie globalizace (viz např. práce R. Dahrendorfa) (Dahrendorf 2001; Novotný 2014), tak nově i mikrosociologické. Sociologové zde vycházejí také z politologických konceptů, jakými jsou například evropské integrační teorie (racionalistické či konstruktivistické), národní zájmy a rozhodování v EU (decision-making). Naopak však vidíme, že tyto disciplíny právě sociologové vhodně doplňují a nalézají mnohem efektivněji odpovědi na otázky, jako např. utváření evropské identity a evropské veřejnosti. Zde jsou poznatky sociologů, jako např. U. Becka nebo R. Dahrendorfa, velmi inspirativní. Mnohé procesy vedou k posilování evropských institucí, přičemž vyvstávají otázky, zdali má již smysl hovořit o evropské identitě, o evropské veřejnosti, která by byla konstitutivním faktorem další dynamiky vývoje EU.

Co je tedy zřejmé s ohledem na sociologickou reflexy evropské integrace? Sociologické přístupy a postřehy jsou nezbytné pro pochopení dnešního evropského integračního procesu. Samy disciplíny jako ekonomie, sociální antropologie, historie nebo právo neumí uspokojivě popsat vývoj a dynamiku evropského integračního procesu a to, jak se projevuje v jednotlivých společnostech. Jisté je navíc to, že dnešní problémy sociální identity, výzkumu sociálních mechanismů podmiňujících přijetí evropských standardů, problémy ústavního a správního práva, veřejné správy a samosprávy, ale také politiky, migračních procesů či adaptace migračních skupin v jinoetnickém prostředí staví před sociology nová výzkumná témata...

Lukáš Novotný působí na Katedře politologie a filozofie Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem a na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Dlouhodobě

se zaměřuje na politiku německy mluvících zemí a na sociologii mezinárodních vztahů a evropské integrace. O těchto tématech publikuje v ČR i zahraničí.

LITERATURA

- ALBER, J. – MERKEL, W., 2006: Europas Osterweiterung: Das Ende der Vertiefung? Berlin: edition sigma.
- BACH, M., 1992: Eine leise Revolution durch Verwaltungsverfahren. Bürokratische Integrationsprozesse in der Europäischen Gemeinschaft. Zeitschrift für Soziologie, 21, s. 16-30.
- BACH, M., 2008: Europa ohne Gesellschaft. Politische Soziologie der Europäischen Integration. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- BECK, U. – BONSS, W. – LAU, Ch., 2003: The Theory of Reflexive Modernisation. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge: Polity.
- BAILER, S. – HERTZ, R. – LEUGGEN, D., 2009: Oligarchization, Formalization, Adaptation? Linking Sociological Theory and EU Enlargement Research. Journal of European Public Policy 16, 1, s. 162-174.
- BLAUG, R., 2002: Engineering Democracy. Political Studies 50, 1, s. 102-116.
- BLÜHDORN, I., 2013: The Governance of Unsustainability: Ecology and Democracy after the Post-Democratic Turn. Environmental Politics 22, 1, s. 56-77.
- BERNHARD, S., 2011: Beyond Constructivism: The Political Sociology of an EU Policy Field. International Political Sociology 5, 4, s. 426-445.
- BORING, P. – FLANAGAN, K. – GAGLIARDI, D., 2015: International Mobility: Findings from a Survey of Researchers in the EU. Science and Public Policy 42, 6, s. 811-826.
- McCAULEY, D., 2011: Bottom-Up Europeanization Exposed: Social Movement Theory and Non-State Actors in France. Journal of Common Market Studies 49, 5, s. 1019-1042.
- CROUCH, C., 2004: Post-Democracy. Cambridge: Polity.
- DAHRENDORF, R., 2001: Can European Democracy Survive Globalization? The National Interest 65, s. 17-22.
- DAHRENDORF, R., 2008: Od pádu Zdi k válce v Iráku. Nový začátek dějin. Praha: Vyšehrad.
- DELHEY, J., 2006: Erweiterung contra Integration? Zum Verhältnis von territorialer Expansion und innerer Integration in der Europäischen Union. In: Alber, J., Merkel, W. (eds.): Europas Osterweiterung: Das Ende der Vertiefung? Berlin: edition sigma, s. 309-332.
- DELHEY, J., 2009: From Materialist to Post-Materialist Happiness? National Affluence and Determinants of Life Satisfaction in Cross-National Perspective. Social Indicators Research 97, 1, s. 65-84.
- EDER, K. – GIESEN, B., 2001: European Citizenship between National Legacies and Postnational Projects. Oxford: Oxford University Press.
- EDER, K., 2009: A Theory of Collective Identity Making Sense of the Debate on a 'European Identity'. European Journal of Social Theory 12, 4, s. 427-447.
- EICHENER, V., 1994: Europäische Integration und verbandliche Interessenvermittlung. Marburg: Metropolis-Verl.

- EIGMÜLLER, M. – MAU, S. (eds.), 2010: Gesellschaftstheorie und Europapolitik. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- FAVELL, A. – GUIRAUDON, V., 2009: The Sociology of the European Union. *European Union Politics* 10, 4, s. 550-576.
- FAVELL, A., 2007: The Sociology of EU Politics. In: Rosamond B. et al. (ed.): *Handbook of European Union Politics*. London: Sage, s. 122-137.
- FAVELL, A., 2011: *Sociology of the European Union*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- FLIGSTEIN, N., 2008: *The EU, European Identity and the Future of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- FLOCKHART, T., 2010: Europeanization or EU-ization? The Transfer of European Norms across Time and Space. *Journal of Common Market Studies* 48, 4, s. 787-810.
- GAXIE, D., 2011: *Perceptions of Europe: a Comparative Sociology of European Attitudes*. Colchester: ECPR Press.
- GERHARDS, J., 2006: *Kulturelle Unterschiede in der Europäischen Union*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- HABERMAS, J., 1995: Remarks on Dieter Grimm's 'Does Europe Need a Constitution?' *European Law Journal* 1, 3, s. 303-307.
- HABERMAS, J., 2008: *Ach, Europa*. Frankfurt am Main: suhrkamp.
- HABERMAS, J., 2013: *K ustavení Evropy*. Praha: Filozofia.
- HEIDENREICH, M. – WUNDER, Ch., 2008: Patterns of Regional Inequality in the Enlarged Europe. *European Sociological Review* 24, 1, s. 19-36.
- HETTLAGE, R. – MÜLLER, H.-P. (eds.), 2006: *Die europäische Gesellschaft*. Konstanz: UVK.
- IMMERFALL, S., 2006: *Europa – politisches Einigungswerk und gesellschaftliche Entwicklung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- JENSONA, J. – MÉRANDA, F., 2010: Sociology, Institutionalism and the European Union. *Comparative European Politics* 8, 1, s. 74-92.
- KOHLER-KOCH, B. – FINKE, B., 2007: The Institutional Shaping of EU-Society Relations: A Contribution to Democracy via Participation? *Journal of Civil Society* 3, 3, s. 205-221.
- MAKAROVIČ, M. – REK, M., 2014: Power and Influence-Based Political Participation in European Democracies. *Sociológia* 46, 6, s. 686-705.
- MAŠKARINEC, P., 2015: Nationalisation of the Czech Local Party System: Case Study of the 2010 Local Elections in Municipalities with Extended Powers. *Sociológia* 47, 6, s. 625-656.
- MAU, S. – MEWES, J., 2012: Processes of Europeanization. Horizontal Europeanisation in Contextual Perspective. *European Societies* 14, 1, s. 7-34.
- MÉGIE, A., 2014: The Origin of EU Authority in Criminal Matters: A Sociology of Legal Experts in European Policy-Making. *Journal of European Public Policy* 21, 2, s. 230-247.
- MIŠÍK, M., 2015: Národný záujem na prvom mieste: vnímanie nových členských štátov EÚ. *Sociológia* 47, 1, s. 66-86.

- MONFORTE, P., 2014: The Cognitive Dimension of Social Movements' Europeanization Processes. The Case of the Protests against 'Fortress Europe'. *Perspectives on European Politics and Society* 15, 1, s. 120-137.
- MÜLLER, K. B., 2014: Aktivní hranice a evropeizace veřejné sféry. Jak „stejný“ může být i „jiný“ a naopak. *Sociológia* 46, 4, s. 412–433.
- MÜNCH, R., 1996: Between Nation-State, Regionalism and World Society: The European Integration Process. *Journal of Common Market Studies* 34, 3, s. 379-401.
- MÜNCH, R., 2008: Constructing a European Society by Jurisdiction. *European Law Journal* 14, 5, s. 519-541.
- NOVOTNÝ, L., 2014: Konflikt jako základní determinanta společnosti a lidských práv. In: Havlíček, A. (ed.): *Hodnoty, stát a společnost*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, s. 73-87.
- NOVOTNÝ, L., 2015: Die deutsch-tschechischen Beziehungen und die Präsidentschaftswahl 2013. *Austrian Journal of Political Science* 44, 4, s. 12-24.
- OFFE, C., 2001: Gibt es eine europäische Gesellschaft? Kann es sie geben? *Blätter für deutsche und internationale Politik* 46, s. 423-435.
- OUTHWAITE, W., 2008: *European Society*. Cambridge: Polity Press.
- RODRÍGUEZ-SEDANO, A. – AGUILERA, J. C., 2012: Social Capital: Foundations and Some Social Policies in the EU. *Sociology Mind* 2, 4, s. 342-346.
- ROOSE, J., 2013: How European is European Identification? Comparing Continental Identification in Europe and Beyond. *Journal of Common Market Studies* 51, 2, s. 281-297.
- SCHIMMELFENNIG, F. – SEDELMEIER, U., 2002: Theorizing EU Enlargement: Research Focus, Hypotheses, and the State of Research. *Journal of European Public Policy* 9, 4, s. 500-528.
- SHORE, C., 2013: *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. Londýn/New York: Routledge.
- SJURSEN, H., 2002: Why Expand?: The Question of Legitimacy and Justification in the EU's Enlargement Policy. *Journal of Common Market Studies* 40, 1, s. 491-513.
- THORNHILL, Ch., 2012: The Formation of a European Constitution: An Approach from Historical-Political Sociology. *International Journal of Law in Context* 8, 3, s. 354-393.
- TRENZ, H.-J., 2006: Soziologische Perspektiven: Auf der Suche nach einer europäischen (Zivil-)Gesellschaft. In: H.-J. Bieling & M. Lerch (eds.), *Theorien der europäischen Integration*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, s. 373-398.
- VARGOVCIKOVA, J., 2015: Lobbying, a Political Profession? For a Sociology of Professional Lobbyists in Poland and the Czech Republic. *Revue d Etudes Comparatives Est-Ouest* 46, 3, s. 79-99.
- VAUGHAN-WHITEHEAD, D., 2003: *EU Enlargement Versus Social Europe?* Cheltenham: Edward Elgar.
- VIDMAR-HORVAT, K., 2012: The Predicament of Intercultural Dialogue: Reconsidering the Politics of Culture and Identity in the EU. *Cultural Sociology* 6, 1, s. 27-44.

- VOBRUBA, G. et al., 2003: Debate on the enlargement of the European Union. The enlargement crisis of the European Union: limits of the dialectics of integration and expansion. In: *Journal of European Social Policy* 13, 1, s. 35-62.
- VOBRUBA, G., 2004: Globalisation versus the European Social Model? Deconstructing the Contradiction Between Globalisation and the Welfare State. In: *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40, 3, s. 261–276.
- VOBRUBA, G., 2007: *Die Dynamik Europas*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- ZIMMERMANN, A. – FAVELL, A., 2011: Governmentality, political field or public sphere? Theoretical alternatives in the political sociology of the EU. In: *European Journal of Social Theory* 14, 4, s. 489-515.